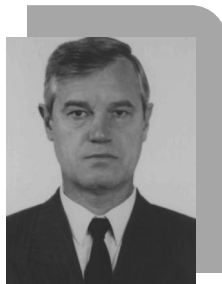

А. М. Ноур,
канд. пед. наук,
ANDRIY M. NOUR,
Ph. D. in Pedagogics

В. Г. Захарченко,
канд. пед. наук
VIRA G. ZAKHARCHENKO,
Ph. D. in Ethnology

**ЩОРІЧНА ДЕРЖАВНА ДОПОВІДЬ
ПРО СТАНОВИЩЕ СІМЕЙ В УКРАЇНІ
ЗА ПІДСУМКАМИ 2003 РОКУ
«СІМ'Я В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1991–2003 РОКИ)»**

Реформи, що проводилися впродовж 12 років становлення незалежної України істотно позначилися на соціально-економічному та виховному потенціалі української родини. Стрімкі зміни в життєдіяльності окремих категорій сімей, демографічній ситуації, економіці сімей, системі цінностей і орієнтацій членів родини є вихідною складовою подальших політичних, соціальних та економічних перетворень. Саме тому на сучасному етапі розвитку української держави виникає необхідність усвідомлення і переосмислення змін соціально-економічного, політичного, демографічного, національного та духовного розвитку життя людей з метою віднайдіння шляхів для покращення умов, у яких перебувають сьогодні сім'я, діти, батьки, зрештою весь народ України.

Виходячи з цього, на виконання пункту 1 Указу Президента України від 30 грудня 2000 р. № 1396/2000 «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей» щорічно готуються матеріали Державної доповіді про становище сімей в Україні. Міністерством України у справах сім'ї, дітей та молоді, Державним інститутом проблем сім'ї та молоді спільно з іншими науковими установами, органами державної влади та громадськими організаціями в останні роки підготовлено 3 Державні доповіді [1-3], а за підсумками 1998-1999 рр. готувалися 2 доповіді національного рівня [4-5].

Успішність та ефективність розробки та реалізації державної сімейної політики значною мірою залежить від об'єктивної оцінки тих змін, які відбулися в основних сферах життєдіяльності сімей за певний період часу. Тому було прийнято рішення підготувати Державну доповідь «Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 роки)».

За підсумками роботи авторського колективу у складі 32 провідних науковців та фахівців у Доповіді наведено результати ситуаційного аналізу загальної кількості та розподілу сімей за типами за даними переписів населення 1989 та 2001 років, розглядаються соціально-демографічні та економічні тенденції в життєдіяльності сімей за роки незалежності, питання репродуктивного здоров'я та планування сім'ї. Подається різнобічна інформація щодо впливу змін у суспільстві на процес виховання дітей у родині, особливостей становлення гендерного паритету в сім'ї, розглядається проблема готовності молоді до створення сім'ї, проаналізована діяльність органів державного управління щодо формування та реалізації державної сімейної політики в Україні за роки незалежності.

При підготовці матеріалів Доповіді використано дані державної статистики, а також офіційні дані центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, результати роботи науково-дослідних установ, зокрема матеріали наукових досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, у першу чергу дані соціологічних опитувань, проведених Інститутом упродовж 1993–2003 рр. спільно з Центром «Соціальний моніторинг» та громадською організацією «Український інститут соціальних досліджень». Окремі розділи Доповіді підготовлено науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Інституту проблем виховання АПН України, Об'єднаного інституту економіки НАН України, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, інших наукових установ та вищих навчальних закладів.

Авторський колектив звертає увагу на деякі особливості динамічних порівнянь. Під час проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. за одиницю спостереження бралось домогосподарство, а не сім'я, як це було під час минулих переписів. Ця суттєва зміна в порівнянні з традиційно використовуваним визначенням «сім'я» пов'язана із загальними змінами в статистиці, а саме: переходом на міжнародні стандарти для зіставлення відповідних даних з аналогічними показниками інших країн, більшість з яких у своїх переписах та обстеженнях населення вивчають саме домогосподарства. Цій категорії віддається пріоритет і в рекомендаціях ООН щодо переписів населення в різних регіонах світу.

Згідно з Законом України «Про Всеукраїнський перепис населення» домогосподарство визначається як сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї або двох і більше осіб.

Дані першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у порівнянні з даними перепису 1989 р. дозволяють дослідити ті зміни, які відбулись у шлюбно-сімейній структурі населення за умов економічних і соціальних перетворень в Україні, становлення її незалежності у 90-і рр. ХХ ст.

Матеріали Доповіді свідчать, що за міжпереписний період зменшилась загальна кількість сімейних домогосподарств: з 14,1 млн. у 1989 р. до 13,5 у 2001 р.; відповідно у містах – з 9,4 млн. до 9,2; в селах – з 4,7 млн. до 4,3. Вищі темпи зменшення загальної кількості сімей спостерігались у селах – на 8,5 % порівняно з 1,9 % у містах. В той же час у міських поселеннях та сільській місцевості збільшилась кількість домогосподарств одинаків – з 3,1 до 4,7 млн. за відповідні роки. Така ситуація зумовлена демографічною кризою, а саме: зменшенням загальної чисельності населення; стагнацією процесів формування сімей (різке зниження шлюбності і народжуваності); посиленими орієнтаціями на розірвання шлюбів, особливо серед населення зайнятого у так званій «тіньовій» економіці, а також серед малозабезпечених верств з метою отримання пільг соціального захисту тощо. В умовах низького рівня життя збільшенню кількості одинаків сприяють відокремлення від сім'ї повнолітніх навіть неодружених дітей та їх трудова міграція (міжрегіональна та за межі країни) з метою заробітку, організації бізнесу, навчання та в пошуках кращого життя тощо. Крім того, на формуванні контингентів шлюбної молоді в селах негативно позначається постаріння вікової структури населення тощо.

Оскільки в сімейному складі населення України переважають прості (нуклеарні) сім'ї, їх розподіл за кількістю членів визначається переважно наявністю чи відсутністю дітей та їх кількістю. Ситуація станом на 2001 р. засвідчує посилення тенденції збільшення частки шлюбних пар без дітей, з однією дитиною та нереалізовані бажані орієнтації на дводітну сім'ю, особливо в містах. В той же час у селах збільшилась частка сімей з дітьми (з 3 осіб і більше) та складних сімейних домогосподарств із 2 і більше шлюбних пар (6 осіб і більше); тут відповідно зменшилась частка подружніх пар без дітей, що є наслідком відносно малої частки шлюбної молоді порівняно з містами, а також менш поширеного відкладання народження дітей. Отже, в контексті функціонування шлюбно-сімейної структури населення як бази для його відтворення в селах спостерігались більш прогресивні зрушення, незважаючи на прояви демографічної кризи. Позначалась дія посилення ролі сімейної виробничої кооперації як провідного чинника матеріального забезпечення сільських жителів.

Матеріали Доповіді визначають регіональні особливості розподілу сімейних домогосподарств за кількістю та величиною. Найбільша кількість сімей у тих областях, у яких найвища чисельність населення: Донецька – 1,4 млн. сімей, Київська – 1,2, Дніпропетровська – 1,0, Харківська – 0,8, Луганська, Одеська, Львівська – по 0,7 млн. сімей. За міжпереписний період 1989–2001 рр. майже у всіх областях загальна кількість сімей зменшилась; тільки у Волинській, Закарпатській, Київській та Рівненській областях вона дещо збільшилась. Особливо значних деструктивних змін, як проявів демографічної кризи, зазнав сімейний склад населення індустріальних областей. У цих областях переважають малі сімейні домогосподарства з 2–3 осіб, частка яких у міжпереписний період 1989–2001 рр. зросла. Позначились особливості статеві-вікового складу населення

цих регіонів, які формуються під впливом специфіки їх економіки та структури трудової зайнятості працездатних контингентів.

У той же час у західних областях та в регіонах аграрного спрямування економіки більша частка домогосподарств з 4–6 і більше осіб. Позначається специфіка господарчого і шлюбно-сімейного укладів життя, згідно з якими у згаданих регіонах менша частка бездітних і одинокі сімей, а батьки старшого віку частіше проживають у сім'ях дітей. Сенс життя тут більшою мірою вбачають у вихованні дітей. Такі шлюбно-сімейні та життєві орієнтації відповідають не лише особистим, а й суспільним інтересам.

Автори Доповіді підкреслюють, що міжобласний порівняльний аналіз показників величини сімейних домогосподарств виявив суттєві зміни у географії сімейного складу населення. Внаслідок сукупної дії несприятливих соціально-економічних і демографічних чинників у міжпереписний період 1989–2001 рр. в усіх областях України значно зменшилась загальна кількість сімей. Така ситуація погіршує демографічні передумови протидії демографічній кризі; вона потребує втручання для зменшення гостроти негативних демографічних процесів у шлюбно-сімейному складі населення України.

У контексті змін демографічної типології сімейних домогосподарств до головних наслідків кризового прояву відносяться: на загальному фоні зменшення чисельності сімей та їх приросту за рахунок молодих подружніх пар – збільшення частки простих бездітних і одинокі сімей та значне зменшення частки простих сімей з 2 і більше дітьми; тенденція до збільшення частки сімей, заснованих на юридично неоформленому шлюбі, та неповних сімей (без шлюбної пари); збільшення частки складних, трипоколінних сімей у сільській місцевості та західних областях України, а також її зменшення у містах; зростання контингентів дітей-сиріт та частки сімей без батьків (як наслідок підвищеної смертності і соціального сирітства – відмови батьків від дітей, позбавлення батьківських прав); збільшення частки одинаків та поширеність безшлюбної самотності, особливо жінок середнього і старшого віку тощо.

Проведений аналіз змін у розподілі сімей за типами довів, що загальна кількість сімейних домогосподарств, які складаються з однієї шлюбної пари з дітьми або без них (прості [нуклеарні] сім'ї), значно зменшилась – з 9185,4 тис. у 1989 р. до 7590,0 тис. у 2001 р., тобто на 17,4 %.

Стагнація економіки України та загострення проблем виживання у перехідний період 90-х рр., а також поширення ринкових форм господарювання (фермерство, самозайнятість у малому і середньому бізнесі) сприяли підвищенню ролі сімейної та міжсімейної виробничої кооперації. Така соціально-економічна обстановка спричинила появу тенденції до підвищення частки складних сімейних домогосподарств у сільській місцевості України. З огляду на сімейні традиції у її Західному регіоні частка складних і трипоколінних сімей була і залишається також вищою. Щодо поширеності інших видів трипоколінних сімей – їх в Україні у середньому понад 1/5 частина від загалу, то тут позначається також відсутність високоорганізованої інфраструктури по догляду за людьми похилого віку, потреба в якій в умовах постаріння вікової структури населення та високого рівня урбанізації особливо загострилася.

В Україні близько 2,1 млн. молодих сімей (вік подружжя не перевищує 35 років), з них у сільській місцевості – 650 тис. Із загального числа молодих сімей близько 1,5 млн. (71,4 %) – це сім'ї з подружньою парою, а 28,6 % – неповні сім'ї.

За даними перепису населення 2001 р. в Україні налічується 396,2 тис. багатодітних сімейних домогосподарств (які мають троє і більше дітей), з них 298,4 тис. з трьома дітьми, 63,9 тис. – з чотирма і 33,9 тис. – з п'ятьма і більше. Близько 2/3 (60 %) таких сімей проживає в сільській місцевості. Частка сімей з 3 і більше дітьми становить лише 5,7 %; 3,3 у містах і 10,9 у селах. За 1989–2001 рр. багатодітних сімей в Україні стало на 1/3 менше, у міських жителів на 42,1 %, у сільських – на 27,8 %.

Як і в інших країнах світу (особливо європейських) з високими показниками розлученості та поширеним безшлюбним материнством, в Україні спостерігається стійка тенденція до зростання частки неповних сімей. У міжпереписний період 1989–2001 рр. тенденція зростання частки неповних сімей була зумовлена одночасною дією трьох головних чинників: підвищенням рівня розлученості, підвищенням рівня смертності та збільшенням орієнтацій на безшлюбне материнство. Останньому сприяло також поширення різних форм неофіційних шлюбно-сімейних стосунків. За даними перепису населення 2001 р. в Україні 2,3 млн. неповних сімей, які складаються переважно з матері з дітьми та інколи одним із батьків матері чи батька. За 1989–2001 рр. кількість неповних сімей збільшилась на 21,1 %.

Найгострішою проблемою неповних сімей є матеріальне забезпечення і виховання дітей здоровими і соціально благополучними. У неповних сім'ях виховується 1,5 млн. (1,2 млн. у містах і 0,3 млн. в селах) дітей у віці до 18 років. Загальна характеристика рівня життя неповних сімей свідчить, що саме ця група населення є однією з найбільш уразливих. Ці сім'ї також найменш захищені у соціально-психологічному відношенні та гостропроблемні щодо забезпечення батьківським вихованням дітей.

У міжпереписний період 1989–2001 рр. значно зросла загальна кількість індивідуальних домогосподарств з однієї особи, тобто – одинаків: по Україні у цілому з 3,1 до 4,7 млн., тобто – в 1,5 раза; у міських поселеннях з 1,9 до 3,2 млн. – в 1,7 раза; в сільській місцевості з 1,2 до 1,5 млн., тобто – в 1,2 раза. При цьому автори Доповіді підкреслюють, що відбулися деякі відмінності у критеріях визначення одинаків у переписах населення 1989 і 2001 рр., тому зазначена категорія потребує подальшого уточнення з точки зору динамічних порівнянь.

Таким чином, підсумовуючи результати проведеного аналізу змін у розподілі сімей в Україні за демографічними типами за даними переписів населення 1989–2001 рр., можна стверджувати, що ринкова трансформація суспільства та труднощі перехідного періоду зумовили кризові прояви та деформації у шлюбно-сімейному складі населення.

Головними процесами формування шлюбної і сімейної структур населення і його відтворення є шлюбність і розлученість. Україна традиційно належала до країн з високим рівнем шлюбності. З 1990-х рр., з початком кризового періоду в Україні, спостерігається тенденція падіння шлюбності. За даними останнього

Всеукраїнського перепису населення 2001 р., питома вага одружених серед населення у віці 15 років і старше значно зменшилась порівняно з 1989 р. (з 59,6 % до 54,0 % серед жінок і з 72,8 % до 64,6 % серед чоловіків). Одночасно зросла питома вага осіб, які ніколи не перебували у шлюбі, частка вдів і вдовців, і найбільше в структурі населення зросла частка розлучених.

У 2003 р. намітилася тенденція до збільшення кількості зареєстрованих шлюбів. Було зареєстровано 371 тис. шлюбів, що майже в 1,2 раза більше, ніж у 2002 р. (317,2 тис.). Основна причина такого сплеску шлюбності полягає в тому, що в шлюбний вік почали входити більш численні контингенти населення (народжених у 1983–1986 рр.). Найбільша кількість зареєстрованих шлюбів спостерігається у віці 20–24 роки – близько 40 % всіх укладених шлюбів.

Несприятлива загальна шлюбно-сімейна ситуація пов'язана з матеріальною невлаштованістю молоді, низьким рівнем життя, житловими проблемами тощо. Тому значна частина пар, які живуть разом, не реєструють шлюб. Поширюються так звані консенсуальні шлюби (шлюби за згодою, за домовленістю, але без реєстрації). Це відбувається також в умовах радикальної переоцінки цінностей, змін у ставленні молоді до шлюбу та сім'ї.

Під час останнього перепису населення 2001 р. вперше було підраховано кількість осіб, які перебували у незареєстрованих в органах РАГС шлюбах. У цілому по Україні, за даними Всеукраїнського перепису, серед усіх шлюбних пар – 7,0 % перебували у незареєстрованому шлюбі. Найбільш поширена така тенденція серед молоді, вона характеризується сучасними трансформаціями в суспільстві в умовах радикальної переоцінки цінностей.

Україна характеризується також високими показниками рівня розлученості, останнім часом вона посідає лідуючі позиції в світі за кількістю розлучень. У 2002 р. було зареєстровано 183,5 тис. розлучень, середня кількість розлучень на 1000 жителів порівняно з 1989 р. майже не змінилася: у 2002 р. вона становила 3,8, а в 1989 р. – 3,7. У 2003 р. знову спостерігається зменшення кількості розлучень, вона становила 177,2 тис. по Україні, що на 9 % менше, ніж у 1989 р. (193,7 тис.). Специфічною особливістю розлученості останніх років можна назвати зростання темпу розлучень в сільській місцевості. Насторожує той факт, що продовжує спостерігатися тенденція розірвання шлюбів, які проіснували менше 10 років, у 2003 р. більше половини – 52 % розлучень припадає саме на цей період шлюбності. Найбільша кількість розлучень спостерігається у шлюбах, які проіснували 5–9 років – 46 271 випадків, що становить 26,1 % до загальної кількості розлучень. Такі розлучення мають особливо негативні наслідки, які справляють значний вплив на процес відтворення населення. Стрімкі соціально-економічні перетворення в Україні у 90-х рр. не могли не позначитися на формуванні рівня дитородної активності населення і призвели до значних зрушень у народжуваності і складі сімей. Зниження народжуваності і перехід до однодітності стали характерною рисою новітніх демографічних процесів у нашій країні. Вони пов'язані із змінами у дитородній поведінці населення, обумовленими, з одного боку, зовнішніми економічними умовами, що характеризують соціальний статус жінки в суспільстві, рівнем її освіти, зайнятості, доходів, соціальної захищеності, а з іншого – ступенем задоволення особистих потреб та інтересів.

Складні соціально-економічні умови, падіння рівня життя та різке скорочення доходів більшості населення України протягом минулого десятиліття обумовили суттєве звуження матеріальної бази для реалізації потреби в дітях, внаслідок чого молоді люди почали відкладати народження дітей до кращих часів. Процес зниження народжуваності набув значних масштабів: протягом 1991–2003 рр. абсолютна кількість народжених в Україні зменшилася з 630,8 до 408,6 тис., в тому числі від 419,2 до 266,4 тис. у містах та з 211,6 до 142,2 тис. в селах відповідно.

За останні роки в Україні намітились деякі нові тенденції: починаючи з 2002 р. абсолютне число народжених зростає. Зокрема, у 2002 р. дітей народилося на 14,2 тис. більше, ніж у 2001 р. У 2002–2003 рр. приріст народжень становив 17,9 тис., в тому числі 17,5 тис. у містах та 0,4 тис. в селах.

Посилення питомої ваги позашлюбних народжень на тлі зниження загального рівня народжуваності є характерною рисою її динаміки протягом останніх років в Україні. Так, протягом 1991–2003 рр. частка дітей, народжених у батьків, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, підвищилась з 11,9 до 19,9 %. Якщо на початку 90-х рр. рівень позашлюбної народжуваності був вищим у селах, то в сучасний період позашлюбні народження серед міського та сільського населення поширені майже однаково: їх питома вага у 2003 р. становила 20 % у містах та 19,6 % в селах.

У суспільстві поступово змінюється думка щодо народження дитини поза шлюбом. Як свідчать соціологічні дослідження останніх років, ставлення населення до рішення жінки народити дитину без встановлення при цьому міцних, постійних стосунків з чоловіком, є досить ліберальним: третина опитаних схвалюють таку можливість; 25 % вважають, що це залежить від обставин, і 32 % респондентів висловили своє відверто негативне ставлення.

Водночас показники позашлюбної народжуваності в Україні відзначаються яскраво вираженою регіональною диференціацією. Якщо у більшості західних областей частка дітей, народжених поза офіційно зареєстрованим шлюбом, не досягає 10 %, то в південних та південно-східних областях вона перевищує чверть усіх народжених. Найнижчий рівень позашлюбної народжуваності у 2003 р. спостерігався у Тернопільській області (5,9 %), найвищий – в АР Крим (27,6 %).

Автори Доповіді доходять висновку, що, незважаючи на те, що нині і протягом найближчого десятиліття до дітородного віку вступатимуть чисельніші покоління жінок, народжених у 80-і рр., демографічна поведінка населення, яка базується на установці на одну дитину в сім'ї, негативно впливатиме на рівень народжуваності. Перспективи розвитку сучасної сім'ї в Україні, таким чином, тісно пов'язані з одностаттєвістю. Позитивні зміни у цій сфері, коли кожна сім'я зможе реалізувати свої плани стосовно бажаної кількості дітей, набудуть сталої спрямованості лише в разі суттєвого підвищення матеріального добробуту населення, поліпшення умов життя, побуту та дітородної діяльності.

Ситуація з народжуваністю ускладнюється також незадовільним станом репродуктивного здоров'я, здоров'я матері та дитини, очевидними проявами якого є все ще досить високі рівні материнської смертності і смертності немовлят, підвищені показники перинатальних втрат, несприятлива динаміка захворюваності новонароджених.

Репродуктивне здоров'я є важливим чинником забезпечення сприятливих демографічних перспектив країни, важливою передумовою формування її демографічного, а значить і соціально-економічного потенціалу в контексті забезпечення сталого розвитку як стратегічного завдання, що стоїть перед українським суспільством.

Негативні явища у відтворенні населення відбуваються на тлі погіршення здоров'я вагітних. За даними жіночих консультацій, у 1992–2003 рр. частота анемії серед вагітних збільшилася майже в 2,3 рази, хвороб сечостатевої системи – в 3 рази та хвороб системи кровообігу – в 1,7 рази. Захворювання щитовидної залози у вагітних жінок у 1992–2003 рр. збільшилась у 9 разів, що значно підвищує ризик материнської та дитячої патології.

Нормальні пологи в Україні становлять у середньому 32,6 % від їх загального числа. Частка ускладнених пологів у їх загальній кількості підвищилася з 58,3 % у 1992 р. до 67,4 % у 2003 р. Це збільшення відбувається в основному за рахунок зростання частоти анемії (з 48,4 на 1000 пологів у 1990 р. до 267,0 у 2003 р.), аномалій родової діяльності (відповідно з 95 до 97,9 на 1000 пологів).

Одним із найбільш важливих показників репродуктивного здоров'я, що впливає на демографічну ситуацію в країні, є невиношування вагітності. Ця проблема є актуальною вже протягом багатьох десятиліть, здебільшого як результат високої поширеності абортів, захворювань, що передаються статевим шляхом, ендокринної патології та ін. В Україні питома вага невиношування у загальній кількості вагітностей підвищилася, і в 2003 р. склала 7,8 %. Більше 40–50 % випадків перинатальної патології та смертності зумовлені передчасними пологами або пов'язані з ними.

Одним з найважливіших показників репродуктивного здоров'я є коефіцієнт смертності немовлят, який з 1989-го по 1995 р. невинно зростав, але за останні роки набув стійкої тенденції до зниження і за даними 2003 р. показник малюкової смертності (9,7 на 1000 живонароджених) є нижчим навіть рівня, орієнтовно рекомендованого ВОЗ (10,0) для України з огляду на соціально-економічне становище. Доведено, що тільки 20–25 % факторів, які впливають на дитячу смертність, мають чисто медичний характер. Тому не можна очікувати помітного зниження репродуктивних втрат без радикального поліпшення соціально-економічних умов.

Окрему проблему і загрозу для репродуктивного здоров'я становлять запальні хвороби статевих органів. Частота цієї патології залишається високою і має стійку тенденцію до зростання: за період з 1992-го по 2003 р. вона підвищилася у 1,4 рази (в 1992 р. – 90,4, в 2003 р. – 129,1 на 10 тис. жінок у віці 18 років і старше). За даними вибіркового дослідження, близько 10 % дівчат у віці 15–17 років мають запальні хвороби статевих органів.

Як показують статистичні дані, в Україні відмічається зростання кількості запальних захворювань серед дівчаток віком 15–17 років, які згідно з визначенням ВОЗ становлять групу ризику серед молоді. Частота запальних захворювань статевих органів серед дівчаток-підлітків останніми роками зросла на 55 %, що призводить до збільшення випадків безпліддя в майбутньому. За науковими

даними, майже кожна четверта жінка, яка в дитинстві та підлітковому віці мала запальні захворювання статевих органів, не може завагітніти.

Ситуація з поширенням ВІЛ/СНІДу в Україні набула епідемічного характеру. До 1995 р., за визначенням ВООЗ, Україна належала до країн з низьким рівнем поширеності ВІЛ/СНІДу. Починаючи з 1995 р., відбувається надзвичайно швидкий ріст чисельності ВІЛ-інфікованих. На початок 2004 р. нараховувалось 62,6 тис. зареєстрованих ВІЛ-інфікованих громадян України. Більшість зареєстрованих випадків ВІЛ спостерігається серед осіб віком 20–29 років. ВІЛ-інфекція поширилась на всі області України. На початок 2004 р. 6194 осіб були зареєстровані як хворі на СНІД і 3607 чол. померли від СНІДу. Близько половини померлих мали вік 25–34 роки.

З епідемією ВІЛ-інфекції в Україні виникло безліч проблем, пов'язаних із життям дітей. Усе більше малюків народжується з ВІЛ-інфекцією, тому що ВІЛ може передаватись від матері до дитини під час вагітності, пологів та вигодовування материнським молоком. Передача інфекції від матері новонародженій дитині (вертикальна трансмісія ВІЛ) – один із встановлених шляхів поширення збудника, який в Україні на відміну від розвинутих країн світу превалює серед інших причин інфікування дітей. Вказаний шлях є найбільш доступним для вжиття дієвих профілактичних заходів щодо попередження ВІЛ-інфікування дітей. Необхідно врахувати також те, що ці діти становлять найбільш уразливу групу в соціальному та економічному аспектах.

Важливим показником стану репродуктивного здоров'я є безпліддя. Причиною жіночого безпліддя у 80 % випадків є аборт. Безпліддя нерідко є патологією подружньої пари. За даними вітчизняних і зарубіжних вчених, частота безпліддя становить від 10–15 % до 18–20 %, що можна розглядати як прямі репродуктивні втрати. Показники офіційної статистики безпліддя не є високими. У той же час соціологічні обстеження (1999 р.) свідчать, що небажане безпліддя стосується 10–15 % українських сімей. Оціночна кількість безплідних подружніх пар становить в Україні близько 1 млн.

Інтегрованим індикатором репродуктивного здоров'я жінок, який відображає не лише стан загального здоров'я, якість медичної допомоги вагітним і рівень організаційної роботи родопомічних закладів, а й поєднану взаємодію цих чинників з економічними, екологічними, санітарно-культурними, соціально-гігієнічними та іншими чинниками, – є материнська смертність.

На тлі складної демографічної ситуації в Україні цей показник за останні роки набув стійкої тенденції до зниження. Якщо на початку 90-х рр. мали місце коливання цього показника від 32,4 у 1990 р. до 39,7 на 100 тис. народжених живими у 1992 р., то починаючи з 1995 р., показник материнської смертності набув тенденції до стабільного зниження. У 2003 р. він становив по Україні 18,9 на 100 тис. живонароджених.

Посилення роботи з питання статевого виховання, створення відповідних закладів та наближення їх до потреб населення, а також широка просвітницька робота в рамках співпраці з реалізацією Національної програми планування сім'ї та Національної програми «Репродуктивне здоров'я 2001–2005» значно вплинуло на зменшення абортів серед усіх вікових груп жінок, особливо серед дітей та підлітків.

У 2003 р. у порівнянні з 1995 р. загальна кількість абортів знизилась у 2,4 раза, а серед дітей та підлітків – у 2,8 раза. Таке зниження є спільним досягненнями всієї медичної науки та практики, але абсолютні цифри ще значно перевищують показники країн європейського регіону.

За роки незалежності (1991–2003 рр.) число абортів у дівчаток віком до 14 років знизилось у 6,7 раза, проте в 2003 р. таких випадків зареєстровано 161. У 2003 р. кількість абортів серед неповнолітніх знизилась майже в усіх областях України, проте ця ситуація відрізняється суттєвими відмінностями серед регіонів. Показник абортів серед дівчат-підлітків у 2003 р. по Україні становить 6 випадків на 1000 дівчат віком від 15 до 17 років.

Фахівці стверджують, що несприятлива ситуація з репродуктивним здоров'ям, яка склалася в Україні, значною мірою пов'язана з низьким рівнем сексуальної культури населення та браком знань щодо репродуктивної поведінки, з недосконалістю системи відповідної інформації, безвідповідальним батьківством, що було обумовлено недостатнім розвитком служб планування сім'ї, яке є важливою складовою заходів щодо поліпшення репродуктивного здоров'я.

Суттєво вплинули зміни в суспільстві за роки незалежності на матеріальне становище сімей. Економічна криза 1990-х рр. і трансформаційні процеси, що відбувалися в українському суспільстві, призвели до різкого падіння рівня життя переважної більшості населення країни. Вплив кризових явищ на матеріальне становище сімей в Україні був настільки відчутним, що економічний підйом 2000–2003 рр. і відповідне підвищення доходів громадян не змогли повністю компенсувати наслідки перехідного періоду.

Одними з найгостріших проблем перехідного періоду стали: низькі стандарти заробітної плати в країні; підвищення рівня безробіття не тільки в класичному розумінні, але і в такій формі, як приховане безробіття; посилення невідповідності якісних характеристик робочої сили сучасним вимогам економіки і, як наслідок, значні труднощі з працевлаштуванням населення за наявності спеціальності.

При поглибленому аналізі економічної активності населення на перший план виходить саме проблема безробіття. За період 1999–2003 рр. абсолютні показники безробіття в цілому по Україні та серед міського населення мали тенденцію до скорочення. Зокрема, кількість перших скоротилась на 639,3 тис. осіб (23,7%), останніх, на 695,1 тис. осіб (30,2%). Зниження загального рівня безробіття відбувається, в основному, за рахунок мешканців міст усіх вікових груп. Однак серед сільського населення ситуація характеризується певним погіршенням – загальний показник рівня безробіття у 2003 р. зріс порівняно з 1999 р. на 0,8%.

Протягом 1993–2003 рр. в Україні спостерігалися тенденції нестабільності щодо приросту реальних доходів населення. Так, до 1995 р. відбувалося негнине зменшення показників реальних доходів та реальної заробітної плати. Відносне збільшення реальних показників у 1995 р. змінилось їх спадом у наступному – 1996 р. Після 1995 р. реальні наявні доходи населення зменшилися на 12,2% до рівня попереднього року. У 1999 р. проти 1998 р. також відбулося незначне скорочення показника (майже на 0,7%). В інші роки реальні наявні

доходи населення зростали, а за весь досліджуваний період вони підвищилися загалом на 11,3 %.

На відміну від реальних наявних доходів, реальна заробітна плата працюючих почала стабільно зростати лише з 2001 р. Фахівці констатують, що протягом десяти років (1993–2003 рр.) реальна заробітна плата в Україні зменшилася майже на 26 %, тобто в 2003 р. становила лише 74 % від рівня заробітної плати в 1993 р.

Динаміка показників доходів та витрат домогосподарств протягом останніх п'яти років має яскраво виражену позитивну тенденцію. Так, за розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ впродовж 1999–2003 рр. загальні доходи домогосподарств (у розрахунку на умовного дорослого) підвищилися з 143,0 грн. до 316,2 грн., реальні доходи населення зросли майже в півтора раза і становили на кінець періоду 207,7 грн. у цінах 1999 р.

Позитивні зрушення відбулися й у формуванні доходів населення – в структурі загальних доходів суттєво зросли такі складові, як частка заробітної плати та пенсійні виплати. Проте загальний рівень доходів в країні залишається вкрай низьким у першу чергу внаслідок низьких стандартів оплати праці, яка поки що не досягла рівня 1993 р.

Протягом останніх п'яти років відбулися певні позитивні зрушення і в структурі сукупних витрат домогосподарств, хоча вона продовжує відображати низький рівень життя населення. Основною статтею сукупних витрат залишаються витрати на харчування. Однак слід зауважити, що протягом 1999–2003 рр. частка витрат на харчування суттєво зменшилась – з 65,2 % у 1999 р. до 59,9 % у 2003 р.

Протягом останніх п'яти років відбулися позитивні зміни в кількісних та якісних показниках харчування населення України – збільшилося споживання м'яса та м'ясопродуктів, молочних продуктів, риби, фруктів та ягід. Але кількісні показники харчування мають значну залежність від типу домогосподарства. Так, більший рівень споживання спостерігається в домогосподарствах без дітей: споживання м'яса та м'ясопродуктів становить – 4,5 кг на місяць на особу, що в 1,4 раза вище, ніж у домогосподарствах з дітьми; молока і молокопродуктів – 22,1 кг на місяць на особу (в 1,3 раза більше, ніж у домогосподарствах з дітьми); риби – 1,8 кг на місяць на особу, відповідно в 1,6 раза вище, ніж у домогосподарствах з дітьми.

Взагалі, населення України має специфічні риси споживчої поведінки. Це, насамперед, висока частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств та незбалансована структура харчування з переважанням споживання жирів та вуглеводів і недостатнім вмістом у раціоні білків.

Україна належить до країн з досить високими показниками розшарування населення за рівнем добробуту, перебуваючи на одному рівні з іншими країнами Східної Європи. Хоча процес зростання диференціації доходів населення України, що відбувався протягом 1990-х, дещо стабілізувався, розшарування залишається значним.

Так, співвідношення між середніми рівнями забезпеченості 10 % найбагатших домогосподарств та 10 % найменш забезпечених становило у 2003 р. 6,1 раза

(децильний розподіл здійснено за показниками сукупних еквівалентних витрат). За останні п'ять років значення даного показника зросло на 0,34 %, а в 2001 р. цей показник досяг свого максимального за цей період значення – 6,53 раза. Взагалі, саме у 2001 р. спостерігається різкий стрибок за всіма показниками нерівності.

Проведений фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ аналіз показників майнового розшарування населення за період 1999–2003 рр. свідчить про деяку стабілізацію зростання основних показників нерівності паралельно із зростанням рівня доходів у країні. Збереження суттєвих рівнів розшарування в суспільстві свідчить про те, що темпи зростання матеріального добробуту в різних доходних групах суспільства є неоднаковими. Крім того, ріст рівня забезпеченості в бідних і забезпечених домогосподарств відбувається за рахунок різних чинників: якщо в малозабезпечених – це в основному офіційні доходи від оплати праці та з інших джерел, то в заможних домогосподарств велику роль відіграють тіньові доходи.

Але, незважаючи на збереження процесів поляризації в суспільстві, з'являються певні позитивні тенденції – збільшується група населення із середнім рівнем доходів, а процес розшарування все більше відбувається не за рахунок тіньових доходів, а внаслідок посилення диференціації в доходах від оплати праці та підприємницької діяльності.

Аналіз забезпеченості домогосподарств належними житловими умовами є досить точною характеристикою рівня життя населення. На початок 2003 р. в країні на обліку на одержання житла і поліпшення житлових умов у державному фонді перебувало 1460 тис. сімей та однаків, з них у фонді житлово-будівельних кооперативів – 337,2 тис. сімей та однаків. Протягом 2003 р. отримали житло та поліпшили житлові умови майже 25 тис. сімей та однаків, тоді як у 1990 р. цей показник становив 235 тис.

Однією з основних причин зниження темпів надання житла населенню стало суттєве зменшення обсягів його будівництва, особливо державної форми власності. Так, у 2003 р. в Україні було введено в експлуатацію житлових будинків загальною площею 6074 тис. кв. м проти 17447 тис. кв. м у 1990 р. Протягом 1990–2003 рр. по країні спостерігається різке зменшення питомої ваги введених в експлуатацію державних житлових будинків – майже на 50 %. У цей же час зросла частка приватного житлового фонду – майже на 35 %. А як наслідок, для найбільш бідних верств населення з кожним роком залишається все менше шансів на покращення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва.

Результати проведених соціологічних досліджень свідчать про те, що більшість населення займає пасивну життєву позицію та не готова діяти задля того, щоб поліпшити своє становище. 35 % респондентів вважають, що існування бідності – це неминучий наслідок сучасного розвитку суспільства, а ще чверть опитаних вважають головною причиною існування бідних людей несправедливе ставлення до них суспільства. Тобто головною причиною бідності більшість населення вважає дію зовнішніх факторів (людей, обставин), що в свою чергу є свідченням консервативної та пасивної життєвої позиції.

Так, на сьогодні 29 % респондентів більше схильні мати невелику, але гарантовану заробітну платню, ще 38 % бажають мати заробіток постійно, але ос-

новні гроші заробляти додатковим шляхом. Ризикувати, аби добре заробити, схильні лише 14 % опитаних, але у 1997 році їх було майже вдвічі менше – 8 %, тоді як 55 % на той момент обирали для себе найпростішу та найменш ризикову стратегію «мати невелику, але гарантовану зарплату». Лише 5 % респондентів зазначили, що на даний момент вже організували власну справу, 43 % не вважають себе здатними до цього, а ще 26 % зазначили, що мають бажання, але не мають для цього матеріальних можливостей.

У складній соціально-економічній ситуації важливим інструментом підтримки сімей є державна допомога сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям. За діючим Законом України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», у 2003 р. (за даними Міністерства праці та соціальної політики) допомогу призначено 722 581 сім'ї, яким нараховано всього 640 207,7 тис. грн. Середній розмір даного виду допомоги складав 130,94 грн. на місяць на особу. Переважна більшість сімей – одержувачів адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям мешкає в сільській місцевості (майже 52 % від загальної чисельності таких сімей по Україні). Основними одержувачами даного виду адресної допомоги є багатодітні сім'ї – серед сімей, яким у 2003 р. нарахована допомога, майже 70 % складають сім'ї з трьома та більше дітьми.

Аналіз основних показників надання соціальної допомоги сім'ям з дітьми в динаміці свідчить про появу ряду позитивних тенденцій. Так, у 2003 р. порівняно з 1999 р. збільшено розмір окремих виплат майже втричі, а у 2004 р. – вже майже шість разів: одноразова допомога при народженні дитини у 1999 р. становила 74 грн., у 2003 р. – 200 грн., а у 2004 р. – вже 360 грн., [(з 1 липня 2004 р. – 724,46 грн.), а для застрахованих осіб – 684 грн., (з 1 травня – 725 грн.)] середній розмір допомоги на дітей одиноким матерям у 1999 р. становив 7,2 грн., а в 2004 р. – 35,85 грн. Розмір мінімальної заробітної плати зріс за цей період у 2,5 раза (у 2004 р. її середньорічне значення становить 210,3 грн., у 2003-му – 186,7 грн., а у 1999-му – 74 грн.). Крім того, поступово зростає питома вага даного виду допомоги в бюджеті сімей з дітьми.

Зрозуміло, що погіршення матеріального добробуту переважної більшості сімей протягом останніх років не могло не позначитись на становищі дітей та на процесі їх виховання. З одного боку, матеріальні нестатки викликають напруженість у сімейних стосунках та обмеження витрат на виховання і навчання дітей, а з іншого – провокують батьків на пошук додаткового заробітку, що призводить до фізичного й психічного перевантаження і зменшує резерв вільного часу, необхідного для занять з дітьми.

Виховні можливості сімей значно знижуються в міру збільшення в їхньому складі неповнолітніх дітей. Спостерігається постійне зменшення частки сімей, які користуються послугами дошкільних навчальних закладів (на сьогодні їх усього близько 40 %). Недооцінка дошкільної освіти, що, як наслідок, спричиняє недостатню або повну непідготовленість дитини до навчання в школі, а також проблеми психологічної адаптації в колективі ровесників; звужує можливості щодо формування і розширення світогляду дитини. Обмеження можливостей сім'ї щодо користування бібліотечними фондами, відвідування театрів, виставок, перегляду високоморальних, гуманістично спрямованих теле- і

кінофільмів, проведення культурного дозвілля збіднює духовну сферу сім'ї, в тому числі й підростаючих поколінь.

Як свідчать соціологічні дослідження, перешкодами для повноцінного виховання дітей у сім'ї є, в першу чергу, матеріальні проблеми сім'ї (82 %); брак часу (48 %); невідповідність батьків з педагогічних питань (29 %) та нерозуміння важливості виховання дітей родиною (22 %).

На думку авторів Доповіді, труднощі виконання виховної функції сім'ї значною мірою пов'язані також із знеціненням моральних, духовних, громадянських ідеалів у суспільстві, відсутністю загальних стратегій виховання дитини в сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства і батьківства.

Показово, що 73 % опитаних молодих сімей вважають, що їм не вистачає необхідних психолого-педагогічних знань. За даними експертних оцінок, тільки 17 % сучасних молодих батьків демонструють високий рівень готовності до виховання дітей, середній – 34 %, низький – 39 %, дуже низький (або повну відсутність готовності) – 10 %.

Заслужує на увагу тенденція щодо виконання обов'язків батьків у вихованні дітей у сім'ї на основі порівняльного аналізу опитування громадської думки 1999-го і 2004 рр. Так, наприклад, у 1999 р. 53 % респондентів віком від 18 до 24 років вважали, що «батьки повинні робити все можливе для своїх дітей, навіть за рахунок особистого благополуччя». Зі збільшенням віку членів сімей (29–39 років) спостерігалось і збільшення кількості тих, хто поділяв саме таку позицію.

Аналіз результатів опитування 2004 р. засвідчив, що кількість респондентів, які віддали перевагу позиції «батьки повинні робити все можливе для своїх дітей, навіть за рахунок особистого благополуччя», значно зросла. Так, зокрема, зазначену позицію для себе обрали 59 % респондентів віком від 18 до 24 років, 62 % – віком від 25–28 років, 71 % – віком від 29 до 39 років. Це може бути свідченням того, що в умовах сьогодення сучасна сім'я віддає пріоритет рекреаційній функції. Зазначена функція полягає у наданні матеріальної, фізичної, моральної і психологічної допомоги членам сім'ї, передусім дітям.

Щодо методів сімейного виховання, то тут спостерігаються певні позитивні зміни. На сьогодні близько 33 % батьків намагаються розвивати з дитиною демократичні, партнерські стосунки, але майже половина з них вказують на недостатність знань і умінь для цього. 48 % визнають доцільність таких методів, як бесіда, роз'яснення, переконання, особистий приклад, але водночас не заперечують доцільності використання примусу, наказу, авторитарної вимоги.

Згідно з результатами дослідження стосовно застосування у виховній практиці етнопедагогіки (виховання фольклором, прилучення до історії свого роду, відзначення традиційних народних свят і пам'ятних подій, навчання підлітків традиційним народним ремеслам тощо), то лише 17 % батьків відзначили, що вони частково застосовують ці етнопедагогічні форми виховання в сім'ї. Сучасні батьки майже не використовують у вихованні дітей етнопедагогічні традиції злагоди, авторитету батьків у родині, субординації відносин, вшанування предків, свята і пам'ятні дати народного календаря тощо.

В Україні зросла кількість неблагополучних сімей. Відсутність взаєморозуміння, любові й доброзичливості в сім'ї провокує емоційне відчуження, бай-

дужість або агресивність у стосунках між її членами. Байдужість до дітей, того, чим займаються вони у вільний час, спричиняються також бідністю й аморальним способом життя батьків. Саме з таких сімей діти йдуть на вулицю і поповнюють когорту тих, хто веде бродяжницький спосіб життя.

Сімейне оточення впливає визначальним чином у цілому на формування здорового способу життя дитини, поведінкові орієнтації, причому мають значення і повнота сім'ї – мається на увазі наявність обох батьків та рідних батьків, і відносини між дітьми та батьками, і ставлення батьків до шкідливих звичок, а також матеріальне становище сім'ї. Отже, структура сімейного оточення, особливості взаємин між членами родини сприяють формуванню соціального, фізичного і морального здоров'я дітей, активно протидіють правопорушенням неповнолітніх або, навпаки, створюють передумови для засвоєння навичок та установок небезпечної поведінки дітей, відхилень у їх поведінці, протиправної діяльності підлітків.

Автори Доповіді стверджують, що, на жаль, збільшується кількість сімей, у яких духовні потреби набувають характеру другорядних, перевага надається матеріальним, що спричиняє негармонійність розвитку дитини; один з батьків може вести аморальний спосіб життя; споживацтво сповідується як життєвий ідеал; низький рівень освіти та культури; батьки не вміють впливати на дітей педагогічними засобами, а отже, домінує авторитарний стиль спілкування, взаємне непорозуміння, невміння розумно організувати життєдіяльність сім'ї, небажання з боку дорослих спільно проводити дозвілля.

За роки незалежності в Україні закладено основу для подальшого сталого розвитку гендерних відносин в усьому суспільстві, у тому числі і шкільно-сімейній сфері.

За даними дослідження молоді сім'ї у 1994 р., респонденти (43 % чоловіків і 33 % жінок) вважали, що ідеальним є традиційний розподіл ролей і обов'язків у сім'ї: для чоловіка найголовніше робота, а для жінки – дім, сім'я. Але, оцінюючи реальну ситуацію, знову ж таки значна кількість молодих подружжів (39 % чоловіків і 41 % жінок) погодилися з важливістю наявності ділових якостей для жінки так само, як і для чоловіка. Якщо провести порівняльний аналіз результатів відповідей стосовно тверджень, то можна відзначити деякі зрушення у гендерній свідомості чоловіків і жінок.

З плином часу погляди стосовно того, що жінки мають приділяти значну увагу сім'ї, а чоловіки – роботі, не дуже й змінюються і особливо серед чоловічої частини суспільства залишаються традиційними: жінці – сім'я і діти, чоловікові – робота. Як у 1994 р., так і в 2003 р. значна частина опитаних чоловіків повністю погодилися з наведеним вище твердженням (43 і 42 % відповідно). Динаміка серед жінок стосовно цього питання більш прогресивна – 25 % не погоджуються з подібним міркуванням, тоді як у 1994 р. лише 15 % не погоджувалися з висловлюванням, що всі основні обов'язки жінки мають пов'язуватися із сім'єю, а чоловіка – з роботою. Отже, хоча й відбувається трансформація установок гендерних стереотипів щодо ролі і місця жінки в сім'ї, чоловіки меншою мірою схильні поступатися своїми традиційними позиціями в сім'ях, незважаючи навіть на зайнятість жінок у виробничій діяльності.

В українському суспільстві майже сформувалася консолідована за гендерною ознакою думка, що чоловіки і жінки повинні брати рівноцінну участь у вихованні дітей та вирішенні сімейних питань (96 % жінок та 93 % чоловіків погодились із цим). Такі ж показники і стосовно того, що чоловіки здатні бути так само турботливими вихователями для своїх дітей, як і жінки: 83 % серед жінок та 87 % серед чоловіків висловили згоду. Причому думки представників різних вікових груп практично не відрізняються.

Відомо, що установки, поведінка молоді, погляди на норми взаємовідносин статей формуються задовго до взяття шлюбу. Так, наприклад, за результатами опитувань виявилася досить низька гендерна детермінованість провідних мотивів одруження. Перше місце серед мотивів, які спонукали респондентів створити сім'ю, як у 1996 р., так і 2003 р. займає *бажання законодавчо оформити взаємовідносини з дружиною/чоловіком* (1996 р. – 65 % чоловіків і 62 % жінок, 2003 р. – 54 і 49 % відповідно). Однак, у 2003 р. цей мотив стає набагато менш значимим порівняно з 1996 р., особливо серед молодих жінок. Можливо, така тенденція частково пов'язана з тим, що зараз до так званого «громадянського» шлюбу спостерігається більш ліберальне ставлення членів суспільства, і до того ж він офіційно визнається. Як з'ясувалося, сьогодні молодь при вступі до шлюбу значною мірою керується *бажанням дотримуватися існуючих традицій* (46 % чоловіків і 44 % жінок), що істотно більше, ніж сім років тому (29 і 28 % відповідно). До того ж, порівняно з 1996 р. у 2003 р. серед основних мотивів одруження набагато зросло *бажання мати офіційного/у батька/матір для дитини* (25 % чоловіків і 33 % жінок у 1996 р., 35 і 44 % – у 2003 р.). Можна говорити, що молоді люди, які вступають до шлюбу, відповідально ставляться до майбутнього батьківства і хочуть виховувати дитину у повній, функціонально спроможній родині.

За роки незалежності української держави зроблено чимало для формування та реалізації державної політики стосовно сімей. Зокрема, проведено певну роботу зі створення нормативно-правової бази у цій сфері. Ставлення держави до проблем сім'ї визначено перш за все у такому основоположному документі, як Конституція України.

Важливим кроком у формуванні державної сімейної політики стало прийняття Верховною Радою України «Концепції державної сімейної політики» від 17 вересня 1999 р. № 1063-XIV. Ця концепція розроблена, виходячи з потреби створення належних умов життєдіяльності сім'ї в Україні і визначає загальну стратегію і пріоритетні напрями державної політики щодо сім'ї, передбачає здійснення цілісної системи заходів з урахуванням нових реалій: ринкової економіки, соціального партнерства, політичної демократії, всього того, що покликане зробити життя суспільства, кожної окремої сім'ї повнокровним і ефективним.

З метою систематизації правових норм регулювання сімейних відносин в Україні прийнято Сімейний кодекс, який набув чинності з 1 січня 2004 р.

У сучасних соціально-економічних умовах першочергового значення набувають проблеми соціального захисту сім'ї. Саме тому держава приділяє особливу увагу вдосконаленню нормативної бази, яка забезпечує захист соціально вразливих сімей. Упродовж 1999 р. прийняті нормативно-правові акти, спрямовані

на удосконалення і реформування системи соціального захисту і політики щодо грошових доходів населення. Серед них необхідно виділити постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 7 лютого 2001 р. № 110, «Положення про умови та порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям». Зазначені нормативно-правові акти передбачають поглиблення процесу надання адресної соціальної допомоги домогосподарству (сім'ї) як суб'єкту допомоги, що є новим явищем для України. У висновках автори Доповіді зазначають, що стратегічна мета трансформації українського суспільства полягає в розбудові суверенної і незалежної, демократичної і правової держави. При цьому мета державної сімейної політики полягає в забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та кожного з її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Протягом 1991–2003 рр. відбулися певні позитивні зміни в життєдіяльності сімей. У період становлення незалежної Української держави значно посилюється інтерес до вивчення національної історії, традицій, побуту і звичаїв, витоків матеріальної і духовної культури, зокрема релігії. Це зумовлено не лише розширенням демократичних прав українського суспільства й особистості, а й спробою осмислення людиною свого духовного начала, його сутності і значення. Протягом останніх п'яти років відбувається поступове підвищення показників рівня життя та матеріального добробуту населення України.

Разом з тим, матеріали Доповіді визначили низку невирішених проблем, які з роками навіть загострюються. Передусім це стосується демографічної ситуації, репродуктивного здоров'я, економіки родин, сімейного безробіття, виховання дітей у сім'ї. Заходи щодо реалізації сімейної політики у подальшому повинні, зокрема, передбачати: підвищення ефективності системи соціального захисту населення, особливо – сімей з дітьми; забезпечення основних соціальних гарантій у розмірах не нижче прожиткового мінімуму; впровадження активних заходів щодо забезпечення продуктивної зайнятості економічно активного населення; реформування оплати праці (особливо в бюджетній сфері); сприяння підвищенню загальної культури населення; удосконалення системи соціального контролю і соціальної допомоги родинам з боку місцевих органів влади; розвиток і закріплення сімейних традицій, ритуалів і обрядів; розширення випуску спеціальної літератури на сімейну тематику, а також створення широкої мережі консультування з питань сімейно-шлюбних відносин.

Автори Доповіді стверджують, що розробка та реалізація напрямів і заходів державної демографічної політики та політики щодо сімей має враховувати загальну демографічну та зокрема шлюбно-сімейну ситуацію в Україні, а також її регіональні особливості. Активна протидія проявам демографічної кризи у процесах формування шлюбно-сімейної структури населення як демоекономічної і соціально-демографічної «базис» його відтворення передбачає просімейне реформування усіх сфер суспільного життя, посилення демографічної спрямованості соціальної та економічної політики держави.

ДЕРЖАВНА ДОПОВІДЬ

На думку авторів Доповіді, сучасні проблеми української родини можна розв'язати тільки шляхом удосконалення та оптимізації діяльності всіх органів центральної та місцевої виконавчої влади, до компетенції яких належить забезпечення достатнього рівня життєдіяльності функціонально спроможних сімей та соціальний захист вразливих категорій сімей. Для цього потрібна координація діяльності державних і громадських структур, тісна щоденна співпраця служб соціального захисту, органів охорони здоров'я, працівників освіти, культури, правоохоронців і науковців.

-
1. Про становище сімей в Україні : Державна доповідь за підсумками 2000 року (схвалена міжвідомчою комісією з питань сімейної політики) . - К.: [ВД «Шкільний світ»], 2001. - 192 с.
 2. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах : Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. - 144 с.
 3. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. - 140 с.
 4. Про становище сімей в Україні. - К.: НВФ «Студцентр», 1999. - 232 с.
 5. Про становище сімей в Україні : Доповідь за підсумками 1999 року. - К.: Український ін.-т соціальних досліджень, 2000. - 212 с.

Подано до редакції 20.05.2005 р.